

Протоієрей Юрій МИЦИК,
доктор історичних наук, професор

Ієромонах Феодосій Софонович — ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря

Феодосій Софонович належить до видатних церковних і культурних діячів України XVII ст. Він був видатним хроністом, письменником, богословом і вартим того, щоб його згадали і в наш час «незлим тихим словом». Досить згадати створену ним «Кройніку з літописцов стародавніх», яка є одним з перших узагальнюючих творів з історії України від давніх часів до 1673 р., центральною пам'яткою в українському літописанні XVII ст. (1). Він же був творцем важливого богословського твору «Виклад о церкві святій» (1667), який витримав ще кілька видань за життя автора. (2). Він народився очевидно на початку XVII ст. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович — видатний український церковний і культурний діяч, товариш Софоновича по навчанню у Києво-Могилянському колегіумі, писав йому у 1675 р.: «... з вами я ріс, з вами й померти бажаю» (3). Сам Баранович народився у 1620 р., хоч у деяких працях подається менш вірогідна дата — 1593 р. (4). Оскільки вони навчалися разом, то ясна річ, різниця у віці не могла бути надто великою.

Місце ж народження о. Феодосія можна встановити точно. Це був поза сумнівом Київ. Чіткі свідчення подає виявлений нами лист київського митрополита Ієдеона Святополк-Четвертинського та архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського до московського патріарха Іоакима від 25.03.1689 р., згідно з яким о. Феодосій був «родом з самого... града Києва» (5).

На жаль, світське ім'я о. Феодосія і досі невідоме. Зате можна мати певне уявлення про його рідню. До «Пом'яника» Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, що був започаткований самим ієромонахом, був записаний весь його рід (160 імен). Останні 12 імен написані дещо окремо. Вони, очевидно, належали найближчій рідні: «Помяни Г[оспо]ди д[у]шу усопшаго раба Софонія, млад[енця] Кирилла, инокиню Марию, млад[енця] Андрія, иерея Тимофія, Агафий, млад[енця] Стефана, Романа, Марии, Иоанна, Елену» (6). Згадані тут Софоній та Марія були очевидно батьками, а від імені батька походить і прізвище майбутнього автора книги, що свідчить про його міщанське походження. Це ж стверджує той факт, що молодший брат о. Феодосія Іван був київським райцею. Власне, вже в «Пом'янику», ко-

трий продовжувався і в наступні роки, напроти імені Івана зазначено іншою рукою: «Софонович, бурмистр киевский». Брата Івана згадано і у відомому творі о. Феодосія «Повість о преславних чудах святої великомучениці Варвари» (1669 або 1670 рр.): «Иоан Софонович, міщанин і райца» (7). Ім'я брата хроніста знаходимо серед підписів верхівки київської міської громади під свідченнями у справі про ніжинського протопопу Максима Филімоновича, датованими 21.09.1668 р.: «Иван Софонович, райца сегорочный». Як київський бурмистр Іван Софонович згадувався під 1679 і 1682 рр. (8). Його підпис стояв під актом обрання по смерті Інокентія Гізеля нового архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського 20.01.1682 р. поряд з прізвищами ряду відомих осіб, зокрема св. Феодосія Углицького та економа Києво-Печерської лаври Пантелеймона Кохановського, який продовжив справу о. Феодосія, написавши «Синопис» (1674, 1678 і 1680 рр.) і ще дві історичні компіляції «Хронограф» (1681) та «Обширный синопис руський» (1682). Як недавно було виявлено, П. Кохановський помер у 1685 р. Додамо, що у цьому синодику вміщено також рід слуги о. Феодосія — Йосипа Боци.

Щоправда, останнім часом видрукувано Поменник Києво-Софійського монастиря, де теж вміщено «род иєромонаха Феодосія Софоновича, игумена Золотоверхо Михайловскаго монастиря», але у ньому подано дещо відмінну версію: «...игумена Феодосія. Мартина. Радіона. Мартина. Евстафія. Григорія. Софонія. Радиона. Агафий. Анастасии. Василиа. Симеона. Кирилла. Елены. Иакова. Романа. Наума. Захарии. Матрены. Елены. Даниила. Инокины Софии. Марины. Аристарха. Андрея. Иоанна.» (9). Частина (7) імен є тотожними, але більша частина (17) не збігається. Це питання вимагає додаткового дослідження і все ж інформація «Пом'яника» заслуговує на більшу довіру, оскільки походить з джерела створеного з ініціативи самого Феодосія Софоновича і під його контролем, в той час як Софійський Поменник почав складатися на 100 років пізніше.

Про ранній період життя Софоновича згадки відсутні. Лише з листа Лазаря Барановича до Мелетія Дзика, датованого 1677 р., дізнаємося, що майбутній

хроніст та ігумен вчився разом з автором листа у Києво-Братській школі (з 1632 р. — Києво-Могилянському колегіумі), де вони навіть грали разом у трагедії: «Я роль Иосифа, а в Бозі почивший (Ф. Софонович — Ю. М.) роль Веніаміна»(10). Тут йдеться про трагедію про Иосифа Прекрасного, яку відомий київський історик М.І.Петров вважав першою шкільною драмою, поставленою у Києві (у 30-х рр. XVII ст.). Відомо, що діючими особами в ній виступали біблійний Иосиф та його брат Веніамін і вона очевидно являла собою наслідування якогось польського зразка (11). З того часу і гробової дошки Софоновича й Барановича з'єднувала міцна дружба. Не випадково останній писав хроністу як «старовинному та наймилішому другу моєму й найщирішому братові» (12).

Закінчивши Києво-Могилянський колегіум хроніст одержав міцні знання латинської, грецької та церковнослов'янської мов. Про це зокрема свідчить сам заголовок його твору «Виклад». Із згаданого листа митрополита Гедеона та архімандрита Варлаама дізнаємося, що о. Феодосій був «свідий добре не токмо латинский язык, но и греческий» (13). Знав хроніст і російську книжну мову, про що свідчить наприклад, його звернення до царя Олексія (14). Під час навчання чи невдовзі після закінчення колегіуму Софонович постригається у ченці під іменем Феодосія і став учителем і проповідником «слова Божия» (40-початок 50-х років XVII ст.). У той час колегіум сягнув свого розквіту. Тут працювали тоді також Інокентій Гізель (тодішній ігумен Братського монастиря), Іоанікій Галатовський, Варлаам Ясинський та ін. У 1649 р. на прохання царя Олексія і з благословення київського митрополита Сильвестра Косова о. Феодосій Софонович (саме він, а не Феодосій Василевич-Баєвський, як інколи помилково твердять) очолив культурну місію до Москви, повіз до «білокам'яної» відомих письменників та перекладачів Єпифанія Славинецького та Арсенія Сатановського, виголосив перед царем вишукану промову, здійснив паломництво до Свято-Троїцької Сергієвої лаври. Отримавши матеріальну допомогу для Братського монастиря, о. Феодосій повернувся у тому ж році на батьківщину. У 1653-1655 рр. він був уже намісником Братського монастиря, тобто виконував функції ректора «Могилянки». У такій якості він звертався до царя Олексія, добиваючись підтвердження прав Братського монастиря і передачу йому маєтностей боржників монастиря: покійного Адама Киселя (маєтність у Мені) та шляхтича Воронича (маєтність у Ржищеві). До речі, під час Переяславської ради 1654 р. о. Феодосій знову був у Москві в монастирських справах. Повернувшись до

Києва того ж року, він добивався від гетьмана Богдана Хмельницького поліпшення матеріального стану монастиря (15).

Навесні 1655 р. ченці Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря на підставі давнього права, гарантованого ще польськими королями, обрали своїм ігуменом о. Феодосія. Цьому сприяла недвозначна підтримка даної кандидатури митрополитом Сильвестром Косовим. Гетьман Богдан Хмельницький 12 (2).06.1655 р. видав універсал про затвердження о. Феодосія ігуменом і про відповідне клопотання перед митрополитом. Тут зокрема зазначалося: «Которого то велебного отца Феодосия от розних людей ми слышачи і сами оного добре знаючи, водлуг побожного его жита і добрых поступков на такий уряд бити годного, до елекції капитули прихилиючисе, аби того монастиря ...ігуменом зоставал і капитулою того монастиря радил, позволилисмо єму і тоє ігуменство конфирмовали» (16). 25(15).06.1655 р. гетьман видав новий універсал «велебному в Бозі ...отцу Феодосію Софоновичу», згідно з яким Свято-Михайлівському монастиреві передавався у володіння Федаківський млин під Трипіллям (17).

Ставши ігуменом, Ф. Софонович проявив себе як енергійний адміністратор. Спираючись на підтримку гетьманської адміністрації, вищої церковної ієрархії, він намагався посилити роль монастиря як культурного центру. Про це свідчить, наприклад, згадуваний «Пом'яник», в якому, зокрема, зазначалося: «Род Богдана Хмельницького, гетмана Войска Запорозького, покрившого мідю и позлатившаго верх церкви с[в]ятаго архистратига Михаїла року 1655»(цей запис увійшов навіть до літопису) (18). У рукописному збірнику «Ізмарagd», який належав монастирю, за часів ігуменства Ф.Софоновича зроблено такий запис: «Ясневелебний от[е]ц наш Феодосии Софоничъ Золотоверхую церков желізом покрил року 1655 и 1656. Раб Божий економ Семеон» (19). Докладно описав Свято-Михайлівський монастир того часу відомий арабський мемуарист Павло Халебський (Алепський), котрий супроводжував антиохійського патріарха Макарія у його подорожі по Україні. Слід зауважити, що Павло Халебський був у Києві двічі, і під час перших відвідин монастиря (3.07.1654 р.) бачився не з Ф. Софоновичем, а з його попередником — Ф. Василевичем-Баєвським. Але під час другого перебування у Києві (1655) мандрівник зустрічався вже з Ф. Софоновичем. Про ту зустріч з батьком Павла — патріархом Макарієм — сам хроніст згадував у «Повісті о преславних чудах св. великому-чениці Варвари»: «Приими, читателю, второе сведе-

цтво св[я]таго Макария, патриарха Антиохийского, который за моего игуменства бывши у Києві и приехавши в монастырь наш Михайловский, кланяючися з вірою мощем св[я]тыя Варвары, з слезами мовил нам так, иж Елиополь місто, где св[я]тая Варвара замучена была, в моей епархии, недалеко от Антиохии, и кгда пытаемся о мощех св[я]тыя Варвары, нигде на востоце не слышать; повідають, же мають біти (в Руси). Так, мовит, ваша земля у нас не забывается и вірую, же то власні, же суть мощи св[я]тыя Варвары и так треба вірити. И просил нас усилие патриарх, абысмо часть от мощей святой ему дали. И за благословением тогдашняго отца митрополита нашего Селивестра Косова, далисмо часть мощей святой Варвары святійшому патриарсі, которую з великою радостію и з благодарением принял, за найболший скарб прочитаючи» (20). Слід зазначити, що «Повість...» — цінна історико-літературна пам'ятка. Тут описуються зустрічі Ф. Софоновича з антиохійським патріархом Макарієм, київським воєводою Петром Шереметевим, стрілецькими головами Іваном Мещеріновим та Афанасієм Ушаковим, коронним канцлером Речі Посполитої Єжи Оссолінським, єпископом Лазарем Барановичем, бесіди автора з ченцями, насамперед із Золотоверхого монастиря, та богомольцями (ієромонахом Іосифом, ченцем Гавриїлом, ієродияконом Києво-Печерської лаври Афанасієм, слюсарем Григорієм, якимось Іваном Колцеданом та ін.). Софонович переповідав тут про обрання його ігуменом Золотоверхого монастиря, про прихід до Києво—Печерської лаври на день св. Феодосія Печерського 3 травня 1659 р., вмістив спогади очевидця про захоплення Києва військами Януша Радзивіла у 1651 р. тощо.

19. 02. 1657 р. митрополит С. Косов надав одному зі своїх слуг Михайлу Шархавському привілей на прижиттєве володіння фільварком Лазаровщиною. Цей документ підписали також члени кафедральної капітули, серед яких і Ф. Софонович. Польськомовний оригінал привілею, за свідченням дослідника, митрополита Євгенія (Болховітінова), на початку XIX ст. зберігався у ризниці Києво-Софійського собору (21).

У копії середина XVIII ст. серед документів, наданих у різний час Золотоверхому монастирю, міститься рішення київського наказного Василя Дворецького у справі про спірну маєтність Вигурівщину. Це село його колишній власник козак Вигура заповідав Золотоверхому монастирю, що й було стверджено Б. Хмельницьким. Проте після смерті Вигури претензії на село заявили священик Воскресенської церкви Кирило Муха й «служилий чоловік» Биримович. Конфлікт розрісся, й сторони, за словами В. Дворецького,

«кгрунт Вигуровский на части хотячи розервати, не могли помиритися». За рішенням київського полковника, Вигурівщина, як і слід було чекати, закріплювалася за Золотоверхим монастирем (22).

6 серпня (27 липня) 1657 р. помер Б. Хмельницький. В Чигирин на похорон славного гетьмана почали з'їжджатися люди з усіх куточків України. Серед них був і о. Феодосій. Як один з представників вищої православної ієрархії, він не стояв осторонь боротьби довкола обрання нового гетьмана і, звичайно, ще одного гострого питання політичного життя України — виборів нового київського митрополита (С. Косов помер 3.05. 1657 р.). 23.08. 1657 р. о. Феодосій разом з представником Лазаря Барановича, архімандритом Овруцького монастиря, прибув до царського посла в Чигирині, стольника Василя Кікіна, і просив підтримки царя Олексія та патріарха Никона для їхнього кандидата — архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. Щоправда, він попередив тоді посла: «Да того не ведаем, как похотят войском его ли... или кого де инога изберут, о том де у нас духовных будет рада с гетманом и с начальными людьми вскорее» (23). Проте, як відомо, наступником С. Косова було обрано Діонісія Балабана.

17(7) січня 1658 р. новий гетьман Іван Виговський у відповідь на листа о. Феодосія заборонив ігумену Пустинно-Микільського монастиря Олексію Туру захоплювати землі Свято-Михайлівського монастиря. 18.10.1658 р. новий гетьман Іван Виговський підтвердив своїм універсалом право Золотоверхого монастиря на володіння Федаківським млином, яке надав раніше Б. Хмельницький (24). 31.12.1659 р. цар Олексій дав о. Феодосію грамоту, котра стверджувала право монастиря на володіння маєтностями Бородянка, Нова Гребля, Загальці, Мосани й Краснопілля (25). Гетьман Юрій Хмельницький, можливо пам'ятаючи своє навчання у Києво-Могилянському колегіумі, де був певний час викладачем і ректором Ф. Софонович, видав три універсали — привілеї на користь Золотоверхого монастиря. Останньому стверджувалися надані раніше права на володіння с Блиставицею (8. II. 1660 р.), Федаківським млином (22.11.1660) та маєтностями, зазначеними у згаданій царській грамоті (26).

По смерті Б. Хмельницького політична ситуація на Україні надзвичайно ускладнилася. Нестабільною лишалася ситуація в церковному житті. Київський митрополит Діонісій Балабан, прибічник самостійницького курсу Івана Виговського, після поразки останнього перебував у Чигирині. Спираючись на підтримку царського уряду, митрополію прагнув здо-

бути політичний авантюрист, ніжинський протопоп Максим Филімонович, якого московський патріарх всупереч церковним канонам висвятив на єпископа мстиславського, оршанського та канівського під іменем Мефодій. Занепокоєні цим київські ігумени, в тому числі й Ф. Софонович, направили своїх представників до наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка зі скаргю на Максима, котрого не хотіли бачити місцеблюстителем митрополії до нових виборів. 10 травня 1663 р. митрополит Діонісій помер. Зразу ж київські ігумени звернулися з проханням до чернігівського єпископа Лазаря Барановича стати місцеблюстителем митрополії, висловлюючи своє негативне ставлення до Мефодія. Пізніше у Корсуні відбулися вибори нового митрополита, яким врешті став Іосиф Нелюбович — Тукальський. Але оскільки він теж підтримував інтенції гетьманів до зміцнення незалежності Гетьманщини, то на контрольованій царським урядом Лівобічній Україні він влади не мав. 27-28.06. 1663 р. відбулася відома «Чорна рада», на якій гетьманом Лівобережної України було проголошено І. Брюховецького. Демагогія нового гетьмана, його загравання з народними масами, безоглядна підтримка царського уряду не могли не призвести до конфлікту із значною частиною православної ієрархії, яка раніше виступала за кандидатури Я. Сомка або В. Золотаренка, страчених за наказом Брюховецького. Крім того, гетьман підтримував Филімоновича, котрий став місцеблюстителем київської митрополії, і цим ще більше погіршив свої стосунки з київськими ігуменами та іншими представниками православної ієрархії. Хоч Брюховецький і видавав часом універсали на користь останніх, в тому числі й стверджувальний універсал Золотоверхому монастирю на містечко Бородянку (7.02. 1665) (27), проте його ставлення до київських ієрархів точніше відбивають доноси, котрі гетьман регулярно направляв до Москви. Так, 28.03. 1666 р. до Приказу тайних справ прибув із заслання в Кирило-Білозерському монастирі чернець Варфоломій і звинуватив у зраді царю деяких київських ігуменів. В основу свідчень Варфоломія була покладена інформація, отримана ним від засланого в той же монастир колишнього ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Анатолія. Згідно з доносом, Ф. Софонович, зокрема, звинувачувався у тому, що у 1660 р. він нібито переховував у монастирі польського шпигуна шляхтича Чаплинського, який втік з-під арешту. Потім ігумен нібито поголив Чаплинському вуса та бороду, переодягнув черницею і вранці, коли черниці сусіднього монастиря виганяли корів на пасовисько, дав змогу шпигуну вийти за міські стіни (28). Пере-

конавшись, що звинувачення Варфоломія в точності повторюють наклеп Анатолія, зроблений ще у червні 1665 р., як виявилось, за вказівкою Брюховецького, царський уряд не надав їм значення.

Характерно, що Анатолій, повернувшись із заслання до Києва, написав у січні 1669 р. новий донос на київських ієрархів, де назвав Ф. Софоновича «першим зрадником». Він поставив йому у провину те, що у 1658 р. Ф. Софонович разом з Д. Балабаном підтримував І. Виговського, а під час боїв у Києві начебто «викрав з міста» мощі великомучениці Варвари і привіз до Києво-Печерського монастиря (29).

У 1665-1666 рр. відносини між І. Брюховецьким та київськими ігуменами ще більш погіршилися. Намагаючись зміцнити свої позиції, гетьман погодився на дальше обмеження автономії Лівобережної України і був навіть не проти підкорення Київської митрополії московській патріархії. Це викликало гостре невдоволення серед українського православного духовенства. Вищі ієрархи, в тому числі й Ф. Софонович, прибули з протестом до київського воєводи П. В. Шереметева, добиваючись зберегти їм права вільного обрання митрополита. Як зазначив воєвода, вони говорили йому «з великою люттю», що нехай цар «звелить нас стратити, ніж відбере право обрання митрополита». Якщо ж митрополита не вони оберуть, а його поставить московський патріарх, то вони «запрутяться в монастирях, і разве де их из монастырей за шею и ноги поволокнут» (30). Цього разу київські ієрархи перемогли. 9.03.1666 р. до царя було скеровано о. Мелетія Дзика, який повіз до Москви листа, підписаного ним, а також Інокентієм Гізелем, Феодосієм Софоновичем, Феодосієм Углицьким, Варлаамом Ясинським, Олексієм Туром. Тоді ієрархи відстояли права Київської митрополії.

Ім'я о. Феодосія часто трапляється у документах 1668 р. Це не випадково, адже він фактично очолював опозицію українського духовенства і проти гетьмана І. Брюховецького, невдоволення правлінням якого швидко зростало серед українського народу, і проти московського ставленика Филімоновича. Останній заплутався у політичних інтригах, через що став у немилості у своїх недавніх покровителів. На початку 1668 р. Филімонович навіть послав о. Феодосію листа, у якому просив захистити його перед київським воєводою П. Шереметевим (31), але безрезультатно. Після падіння Брюховецького царський уряд почав розслідування і у справі його прибічника Максима Филімоновича. Останній, прагнучи визволитися, не зупинився перед доносом на київських ієрархів, звинувачуючи їх у зносінах з гетьманом Правобережної

України Петром Дорошенком, о. Феодосій, які інші київські ігумени, написав до Москви, доводячи, що в його контактах з Дорошенком не було нічого поганого, вони обмежувались господарськими справами. (32). Докази були переконливими і цар Олексій навіть повернув ігуменам гроші, взяті в борг ще на початку польсько-російської війни, у 1654-1655 рр. (33). Оскільки київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський належав до числа українських самостійників і не міг через це прибути з Чигирин до Києва, то з волі Москви довелося ставити у Києві місцєблюстителя Київської митрополії. Ним став чернігівський архієпископ Лазар Баранович, причому він погодився на це після умовлянь о. Феодосія. Коли ж владики Лазар залишався майже весь час у Чернігові, то він доручив виконувати функції місцєблюстителя о. Феодосію і той гідно їх виконував. Уже один цей факт свідчить неабиякий авторитет і роль о. Феодосія у церковному житті України третьої чверті XVII ст. Митрополит Іосиф навіть скаржився у своєму листі (1670) до гетьмана Дем'яна Многогрішного, що «духовному чину, за Дніпром будучому» жорстоко наказано ні в чому до нього, митрополита, не озиваючися, отцю Софоновичу в усьому бути слухняними» (34).

На кінець 60-початок 70-х рр. XVII ст. припадає кульмінаційний момент у діяльності о. Феодосія. Фактично керуючи справами Православної Церкви на Гетьманщині, він одночасно створював видатні історичні та богословські праці, докладав чимало зусиль для розвитку Свято-Михайлівського монастиря. Так, у 1667 р. було створено новий «Пом'яник» Золотоверхого монастиря, переписаний «с ветхаго ново повелением и благословением всечестного отца иеромонаха Феодосия Софоновича, тояжде святых обители игумена» (35). Порівняння його з «ветхим» т.зв. «Поминанием» (поч. XVII ст. —1667 р.) свідчить, що о. Феодосій редагував «Пом'яник», доповнив і по-новому згрупував матеріал у ньому. Він же, очевидно, написав і передмову. Через декілька років він створив і широковідомий твір «Мучение святой великомученицы Варвары» і «Повість о преславних чудах» цієї ж великомучениці. Дані твори є спорідненими з «Ключем розуміння» та «Небом новим» І. Галятовського, їх використовував потім св. Димитрій Ростовський при написанні «Четьї Міней» та митрополитом Іоасафом Кроковським при написанні «Акафіста» св. великомучениці Варварі.

Варто навести і перелік універсалів, отриманих ним у той час для монастиря. 25.04.1670 р. польський король Михайло Вишневецький видав привілей, яким стверджував право Свято-Михайлівського монасти-

ря на володіння корчмою, що стояла на правому боці Дніпра (36). 30.10.1671 р. він же видав Софоновичу новий привілей, котрим стверджував права монастиря на володіння рядом маєтностей на Правобережжі (Глеваха, Юрїївка, Борщівка, Рудня, Молочкитаїн.). У цьому документі о. Феодосій характеризувався як людина «великої цноти, статечності, побожності..., непохитної віри та старанності» (37). 4.07.1671 р. він отримав універсал-привілей від гетьмана Лівобічної України Д. Многогрішного, за яким монастиреві надавалось право користування прибутками з млинів на р. Остер (38). Це право було згодом (13.07.1672) підтверджено новим гетьманом Лівобережжя Іваном Самойловичем.(39).

Зростання авторитету о. Феодосія засвідчили й інші факти. 23.06.1669 р. до нього звернувся з листом колишній гетьман Павло Тетеря, який просив поховати себе по смерті у Києво-Печерській лаврі. Тетеря називав тут о. Феодосія «вельми милостивим паном і братом» і просив поклопотатися про його справу перед І. Гізелем і києво-печерською братією.(40). У 1670 р. о. Феодосій порушив перед царем клопотання про звільнення з Соловків колишнього ігумена Мгарського монастиря о. Віктора Загоровського, засланого за доносом Брюховецького. О. Феодосія не злякало те, що Загоровського було звинувачено у підтримці гетьманів Виговського, Ю.Хмельницького і Тетері. Він виступив і проти сваволі царських воєвод у Києві. Коли у 1671 р. у Братському монастирі спалахнула пожежа, то дерево, привезене для відбудови, було забране воєводою Борятинським. Негайно до Москви вирушила делегація духовенства, яка повезла з собою листи від київського вищого духовенства, в т.ч. й о. Феодосія. Тут твердилося, що Борятинський самовільно конфіскував дерево і містилася вимога справедливо вирішити цю справу (41).

2.04.1672 р. представники київської міської верхівки написали листа до владики Лазаря, повідомляючи, що після розорення Києва польським полковником Яном Пиво їм довелося відбудовувати церкву Різдва Христового «за ві домом магистрату київського та за повним дозволом превелебного отца Феодосія Софоновича, ігумена михайлівського» (42). У серпні 1672 р. Османська імперія розпочала війну проти Речі Посполитої, але в центрі воєнних дій стала Правобережна Україна. О. Феодосій, як і переважна більшість київського духовенства, не сприйняли протурецької політики Петра Дорошенка, докладали зусиль, щоб не допустити загарбання турками Києва.(43).

З 1673 р. о. Феодосій відходить від активної діяльності, що було очевидно пов'язане із станом його

здоров'я (44). Майже єдиним джерелом до його біографії є листи владики Лазаря. Перший з них датований ще 1667 р. Тут автор листа просить о. Феодосія прискорити публікацію своїх книг («Меч духовний»), пояснює точку зору щодо деяких питань церковної обрядності. У подальших листах мова йшла про сприяння публікації інших творів Лазаря Барановича («Apollo chrzescianski», «Lutnia Apollonowa», «Труби словес»), про діяльність типографій у Чернігові та Новгород-Сіверському про стан здоров'я (обидва страждали від ковтуна), про опіку над дияконами, про необхідність давати відсіч католицькій пропаганді, причому тут було сказано й таке: «Ти більше інших заохочуєш мене: знаю, що і ти сам не тільки не загасиш у собі духа, але й зво-лиш в інших місцях його запалювати» (45). В іншому листі автор втішав хворого о. Феодосія і додав: «Була б лиш охота у твоєї працездатності писати, а у мене (завжди) є охота читати, бо твої листи сповнені виразом давньої приязні твоєї до мене»(46). Останні два листи (1675) сповнені скаргами на поганий стан здоров'я. Засуджуючи митрополита Гази Паїсія Лігарида за двоєжонство, владики Лазар додав: «Нам, старим, краще думати про гроб». Але до кінця земного життя о. Феодосій впевнено керував монастирем, навіть і митрополією. Принаймні про це говориться в документах 1676 і 1677 рр. (орендна умова київського бурмиистра Яна Биковича, документи київського міського архіву) (47). Але у тому ж 1677 р. о. Феодосій помер. Про це згадує у одному із своїх листів владики Лазар (48) і св. Димитрій Ростовський, який під 28.12. 1677 р. згадав про отримання листа від о. Мелетія Дзика — уже ігумена Свято-Михайлівського монастиря (49).

Ім'я о. Феодосія, його богословські аргументи не раз згадувалися під час гострої полеміки відносно часу Перетворення Святих Дарів, що проходила наприкінці XVII ст. у Москві. Московський патріарх Іоаким засудив тоді твори о. Феодосія, а разом з ними і ряд творів св. Петра Могили, Сильвестра Косова, Інокентія Гізеля, Іоанікія Галятовського та інших українських і білоруських православних богословів. Але на авторитетні свідчення о. Феодосія покликувались автори книг, які по його смерті друкувались у Києво-Печерській лаврі («Акафист св. великомученице Варваре» (1698), «Сказание о св. Іулиании» (1701)(50).

Важко сказати щось про нащадків рідні о. Феодосія. Не виключено, що протоієрей Григорій Софонович, священник церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Подолі, котрий скаржився 1703 р. гетьману Мазепі на свавілля київського війта та членів магістрату, був його племінник (51). Ріднею міг біти й диякон, згодом ієромонах Мефодій Софонович, котрий у 1741 р. перейшов з Києва вчителем до Новгородської семінарської корпорації (52), священник Успенської церкви у Києві Олексій Софонович (1766)(104), Тимон (Тихій) Софонович, уродженець Конотопа і вихованець «Могилянки», який у 1743 р. прийняв чернечий постриг (53).

Судячи з усього о. Феодосій Софонович був похований у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі, де він був ігуменом 22 роки. Після знищення цієї обителі комуносатанинською владою у 1934 р. була знищена і його могила. Але світле ім'я його вписане в скрижалі історії золотими літерами. Згадка про о. Феодосія — невтомного працівника на ниві Господній, видатного українського історика, богослова і письменника, вірного продовжувача заповітів св. Петра Могили не зітреться з пам'яті вдячних нащадків.

1) Даний твір разом з необхідним коментарем був уже опублікований нами: Феодосій Софонович. Кройнік з літописцев стародавніх. — К., 1992.

2) Цей твір було нами також видано з відповідним науковим коментарем: Феодосій Софонович. Выклад о церкві святих — К, 2001.

3) Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865. — С. 204.

4) Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы XVII столетия. — Харьков, 1885. — Вып. 1. (Лазарь Баранович). — С. 6; Прадомский А. Лазарь Баранович, епископ черниговский и новгородский. //Журнал министерства народного просвещения. — 1852. — Ч. 25. — С. 6.

5) Державний історичний музей РФ у Москві (далі — ДІМ). — Відділ писемних джерел (далі — ВПД). — Синодалне

зібрання. — I, № 1195 (II-991). - Арк. 377 зв. Див. також неповну копію цього листа: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі — НБ). — Інститут рукописів (далі — ІР). — № 488 П./ 345 С. — Арк. 85-86 зв.

6) НБ. - ІР. - 538 П./ 1744. - Арк. 29-29 зв.

7) П[етров] Н. Мучение св. великомученицы Варвары и повесть о преславных чудесах ее Феодосия Софоновича // Труды Киевской Духовной Академии. — 1894.- № 12. — С. 598-614. Оригінал даного твору о. Феодосія зберігається у ІР НБ (546 П./ 1748). Про те, що Іван був молодшим братом хроніста, свідчив св. Димитрій Ростовський у «Руні орошенном». (Чернігів, 1689).

8) НБ. — ІР. — № 429/ 690. — Арк. 158 зв.; Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини

- 9) ПОМЄННИК Софії КИЇВСЬКОЇ. — К., 2004. - С. 54.
- 10) Письма... С 211.
- 11) Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII вв. — К., 1911. — С. 73-74.
- 12) Письма... С. 102. У цьому ж виданні надруковано 8 листів Барановича до Софоновича. Зазначимо, що видавцями не було використано іншу збірку листів владики Лазаря, котра містила інші списки згаданих листів. (Національна бібліотека РФ у Петербурзі. — Відділ рукописів (далі — ВР). — № 0.34.1920).
- 13) ДІМ. - ВПД. - Синодальне зібрання. - № I, 1195 (П.-991).- Арк. 377 зв.
- 14) Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — М., 1830. — Ч. 2. — С. 49-53.
- 15) Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1953. — Т. 2. — № 80, 99; Акты Юго-Западной России. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 324; Т. 10. — №С. 386, 397, 729; Російський державний архів давніх актів РФ у Москві. - Ф. 124. - 1649 р. - Оп. 1. - № 4.-Арк. 45; ДІМ. — ВПД. - Синодальне зібрання. — № I, 1195 (П., 991). - Арк. 377 зв.; Петров Н.И. Киевская Академия... С. 26.
- 16) Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. — К., 1961. — С. 432.
- 17) Там же.-С. 433.
- 18) Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским. — К., 1856.- С. 113.
- 19) НБ. — ІР. — 489 П./ 1657; Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. — М., 1894. - С. 182.
- 20) Петров Н. Мучение...С. 605. Див. також: Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сіном архидиаконом Павлом Алепским. — М., 1897. — Вып. 2. — С. 72; 1898. — Вып. 4. - С. 187.
- 21) Болховитинов Е. А. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. — К., 1825. — С. 251.
- 22) НБ. - ІР. - 535 П./ 1763. - Арк. 131 зв. - 133.
- 23) Акты ЮЗР. - СПб., 1879. - Т. 11. - С. 802-803.
- 24) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — К.-Львів, 2004. — С. 64; Архів Петербурзького відділення Інституту історії РАН (далі — АПВІІ) . — Ф. 68. — Оп. 1. — № II-32.
- 25) Там же. - № I-56.
- 26) Там же. — II-41; НБ. — ІР. — 535 П./ 1763. — Арк. 53 зв. — 54 зв. Згадки про ці універсали та грамоти, а також привілеї інших гетьманів та монархів Свято-Михайлівському монастиреві містяться у відповідних збірниках копій о актів, складених у 1701, 1736 і 1786 рр. ченцями даного монастиря (НБ. — ІР. — № 411/ 327 С; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 169. — Оп. 6. — № 6).
- 27) ЦДАУК. - Ф. 221.- Оп. 1. - № 96.
- 28) Эйнгорн В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — М., 1890. — С. 345-346; Соловьев СМ. История России с древнейших времен. — М., 1961. — Кн. 6. — Т. 11.- С. 91; Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией. — М., 1876. — Ч. 3. — С. 141-145. РДАДА. — Ф. 7. - 1666 р. - № 541.
- 29) Акты ЮЗР. - СПб., 1875. - Т. 8. - С. 15,19.
- 30) Соловьев СМ. История...; Эйнгорн В. Очерки...С 330.
- 31) Эйнгорн В. Очерки...С 473-476; Соловьев СМ. История...Т. 11. - С. 377-378.
- 32) Акты ЮЗР. -СПб., 1872. - Т. 7. - С. 72. _
- 33) Там же. - С. 68-74.
- 34) Эйнгорн В. Очерки...С. 693
- 35) НБ.- ІР. - 538 П./ 1744.
- 36) АПВІІ РАН. - Ф. 68. - Оп. 1. - № 1-62. Див.: НБ. - ІР. - 535 П./ 1763. - Арк. 238-239 зв.
- 37) ЦДАУК. — Ф. 220. - Оп. 1.- № 187. Третина цього документу згоріла, але повністю його текст можна відновити за копією XVIII ст. (НБ. - ІР. - 535 П./ 1763. - Арк. 44-45 зв.).
- 38) АПВІІ.- Ф. 68, оп. 1. - № I -62
- 39)ЦНБ. - ВР, П. 535/1763. - Арк. 56.
- 40) Акты ЮЗР. - Спб., 1875. - Т. 8. - С 264.
- 41) Эйнгорн В. Очерки... — С. 781.
- 42) Письма... -С. 183
- 43) Акты ЮЗР. - СПб., 1879. - С. 8.
- 44) Там же. - С. 81.
- 45) Письма...С 194. Відомо, що в 1675 р. Ф. Софонович захворів на «ковтун». Відзначимо, що чимало дослідників помилково датують смерть о. Феодосія Софоновича 1673 роком (Болховитинов Е.А. Описание Киево-Печерской лавры — Киев, 1831. — С. 117; Краткое описание Киево-Золотоверхо-Михайловского пер-воклассного мужского монастыря. — Киев, 1835. — С 26; Аскоченский В.И. Киев с древнейшим училищем

его Академию. — Киев, 1856. — Ч. 1. — С. 211; Хроника Киево — Михайловского монастыря // Киевские епархиальные ведомости — 1861. — № 14. — С. 434; Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — С. 528; Лебединцев П. Г. Киево-Михайловский монастырь в его прошлом и настоящем состоянии. — Киев, 1885. — С. 31; Рогозинский А. М. «Кройника» Феодосия Софоновича и ее отношение к «Киевскому синопсису» Иннокентия Гизеля // ИОРЯС - 1910. - Т. 15. - Кн. 4. - С. 271; Бевзо О. А. Феодосій Софонович та його «Кройника» // Український історичний журнал. — 1968. — № 8. — С. 102; Українська радянська енциклопедія. — Т. 12. — С. 546.

46) Письма... — С. 150. Значимо, що всі листи Л. Барановича до Ф. Софоновича писані польською мовою.

47) НБ. - ВР. - 535 П./ 1763. - Арк. 163; Берлинський М. Історія Києва // Київська старовина. - К., 1972. - С. 152.

48) Письма-С. 212.

49) Летопись... Дмитрия, митрополита Ростовского. — М., 1800. — Ч. 1. — С. 361.

50) Національна бібліотека РФ у Москві. — Відділ рідкісної книги.-4. «Акафіст» витримав у XVIII ст. 19 видань.

51) Там же. — С. 203-205; Андреевский М. А. Предложение гетмана Мазепы киевскому войту и магистрату 1703 г. // Киевская Старина. 1884. — Сентябрь. — С. 132-136.

52) Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 2. — С. 689.

53) Кагамлик С. Киево-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII - XVIII ст.). — К., 2005. — С. 426-427.

О. НАДТОКА,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри давньої та нової історії України

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

Пастирська та наукова діяльність єпископа Чигиринського Порфирія Успенського : Особистість на тлі епохи (1860-1870-ті рр.)

В запропонованій статті автор висвітлює характерні риси пастирського служіння та наукової діяльності преосвященного Порфирія, єпископа Чигиринського, настоятеля київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Проблема досліджується на тлі загальної характеристики становища Руської православної церкви та багаторічного церковного служіння Порфирія Успенського.

Ключові слова: православна церква, християнський Схід, пастирська діяльність, чернецтво, наукова діяльність, Афон, монастир, єпископ, служіння.

В житті Руської православної церкви (РПЦ) 1860-1870-ті рр. були сповнені нових очікувань та відзначені низкою реформ. В умовах залежності церкви від держави нововведення в рамках духовного відомства відбувалися саме під проводом світської влади, при цьому реформаторські заходи обер-прокурора Св. Синоду гр. Д. Толстого сприяли посиленню соборного начала в управлінні церквою, стлупленого за синадальної доби історії РПЦ. Ознаками нового часу стали епархіальні з'їзди духовенства, практики обрання благочинних, членів благочинницьких рад, керівників духовних навчальних закладів, посилення ролі парафіяльного духовенства в управлінні семінарії тощо [5, С. 2; 10, С. 4]. Життя церкви ставало

більш насиченим розмаїтим, зрештою, більш публічним. З початку 1860-х рр. активно розвивається духовна преса, яка в Україні охопила всі єпархії та була представлена просвітницькими виданнями для широкої громадськості, спеціалізованими виданнями для духовенства та церковно-наукових кіл [4, С. 1134-1136; 3]. В цей же період розвиваються церковно-історичні студії. На Поділлі з 1865 р. працював відомий церковно-краєзнавчий осередок — Історико-статистичний комітет, в Києві з 1872 р. діяли Церковно-археологічне товариство та Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (КДА) [22, С.2; 6]. Загалом, визначні явища у житті православної церкви озна-